

KONOK PÉTER

Donáth Ferenc, a népfront-kommunista

Donáth Ferenc életében nem az 1930-as és 1940-es évekre irányul a legnagyobb figyelem, pedig akkor formálódtak azok a gondolatok – mindenekelőtt a földreform és a közvetlen demokrácia kérdésében –, amelyek voltaképpen egész életútját meghatározták. Politikai szocializációjának az illegális kommunista párt adott keretet, de ez a párt nagyon sok változáson ment keresztül az 1930-as évek elejétől, majd közepétől.

Ez a háttér, az átalakuló kommunista milió határozta meg azokat a dilemmákat, amelyek Donáthot és sok elvtársát élethosszig, rendszerről rendszerre (és börtönről börtönre) elkísérték. Olyan kérdések ezek, amelyekre a tágabb politikai környezet adhat némi magyarázatot – nem utolsósorban arra, hogy egy centralizált, elvileg vasfegyessel működő párt keretei között miként alakíthattak ki fiatal értelmiségiek egy sajátos, humanista antifasizmust; miként tűzhették maguk elé egy olyan közvetlen demokrácia kiharcolásának célját, amely szinte minden ízében eltért a párt által alapelveként vallott „demokratikus centralizmustól” és a „proletariátus diktatúrájától”, de különbözött a formális, képviseleti demokráciától is. Hogyan vált számukra valódi *stratégiává* és politikai *krédóvá* az a népfrontpolitika, amely a Komintern és a KMP számára elsődlegesen *taktika* volt, amelyet az adott világpolitikai realitások határoztak meg, és amely egyáltalán nem jelentette ezen szervezetek demokratizálódását. A népfrontpolitika meghirdetése kiválóan összefért a terrorral, a tisztogatásokkal, a nagy perekkel és a

csúcsra járatott internálótáborokkal. A KMP virtuális párttá vált, Kun Bélát és az 1919-es generáció nagy részét bedarálta a mostohagyermekait felfaló sztálini ellenforradalom – miközben Magyarországon Donáth és elvtársai ugyanezen Internacionálé és párt nevében komoly (bár sajnos, korántsem hatékony) eredményeket értek el a demokratikus, a merev osztálykereteken túllépő antifasiszta szövetség, egy Magyarországon addig sosem létezett plebejus baloldali, népi progresszió kialakításában, a legnehezebb körülmények között. Mi tette lehetővé ezt a sajátos szabadságot, ami pedig a legkevésbé sem volt jellemző a hivatalos kommunista mozgalmakra, de többnyire még különféle (és többnyire nem kevésbé szektás) ellenlábasaira sem?

Amikor Donáth az 1930-as évek elején Pestre utazott, hogy jogot hallgasson, már marxistának vallotta magát. Fiatalkorában radikális értelmiségiként nem a „hivatalos” mozgalom, vagyis a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vonzotta igazán, hanem a sokkal radikálisabb, romantikusabbnak tűnő kommunista mozgalom. Ez ráadásul, bár elvileg erőteljesen centralizált volt, az állandó koordinációs és konspirációs nehézségek, a belharcok és rivalizálások miatt paradox módon gyakran több mozgásteret biztosított, mint a hatékonyabban ellenőrzött legális munkásmozgalom, és az 1930-as évek közepétől sok szempontból, inkább akaratlanul, mint akarva, de szabad kezet adott aktivistáinak taktikai, sőt programatikus téren is. (Más kérdés, hogy ez a „szabad kéz” 1945 után sokszor megbosszulta magát).

Fontos, hogy a kommunista mozgalom Magyarországon – akárcsak világszerte – igen megosztott volt. Itt a meghasonlást tovább fokozta, hogy az 1919 után illegalitásba szorult mozgalom vezetése emigrációba kényszerült – ráadásul jó ideig két, egymással rivalizáló emigrációs vezetősége is volt –, ám Magyarországon is kialakult egy hazai vezető réteg. Feszültségeket okozott a levert 1919-es forradalom értékelése csakúgy, mint az újabb forradalom lehetőségeinek latolgatása. A párton belüli frakcióharcokhoz a kommunista ifjúsági mozgalom esetében még további szempontok is járultak. Itt is tükröződtek azok a viták, amelyek a Kommunisták Magyarországi

Pártját is megosztották, és amelyek egyrészt a Bécsben, illetve Moszkvában összpontosuló frakciók (a Landler- és a Kunfrakció), másrészt az itthon, illegalitásban dolgozó pártvezetés és párttagok, valamint a „külföldiek”, vagyis az emigráns kommunisták között folytak. Ellentétek feszültek ugyanakkor a KMP és a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége (KIMSZ), illetve a mozgalom régi, 1919-ben exponált „veteránjai” és az új nemzedék között is. Ezt akkoriban jórészt az ifjúság túlzott radikalizmusával, „avantgardizmusával” magyarázták, ám a „nemzedéki vita” oka inkább abban keresendő, hogy a KMP harcias retorikája és óvatos gyakorlata gyakran ellentmondásosnak tűnt az ifjómunkások számára. Magán a KIMSZ-en belül is gyakoriak voltak a súrlódások, mind a KMP-hez való viszonyt, mind az ifjúsági mozgalom szerepét illetően.¹

Nem volt teljesen tisztázott a párt és a KIMSZ szervezeti viszonya. A húszas évek elején a KIMSZ lényegében a párttól függetlenül működött, hiszen a KMP-nek nem volt apparátusa arra, hogy munkáját ellenőrizze. Az ifjómunkások szervezeteként a KIMSZ gyakran külön utakat követett, és hangsúlyozta, hogy az osztályharcot valójában a „fiatalok” vívják. Ugyanakkor a KMP-ben is sok fiatal kommunista volt, nem egy közülük fontos pozícióban, és így egyszerre okozott gondot az is, hogy az ifjúsági mozgalom elkülönült, és az is, hogy összeolvadt a párttal. Ráadásul – amint azt a KMP jelentései és az emigráns vezetés utasításai gyakorta kárhoztatták – a „fiatalok” nem csupán a pártfegyelmet hagyták sokszor figyelmen kívül, de nem ritkán „népfrontos” akcióegységekre léptek más szervezetek fiataljaival – ez 1935-ig a kommunista mozgalomban főbenjáró bűnnek számított.²

¹ „...súlyos organizációs bajok vannak, hogy az ifimozgalom teljesen kicsúszott a párt vezetése alól, hogy a pártnak fogalma sincsen arról, ami ott történik. Nem egy önálló ifjúsági mozgalom, hanem egy konkurens párt kezdett kialakulni. A kultúregyletekben az ifjak a párt vezetése nélkül, sőt a párt ellen dolgoztak.” A KMP KÜB az „ifjúkérdésről”, 1928. augusztus. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 878. f. 10. cs. 13. ó. e. 96.

² Ilyen „akcióegysége” lásd SZABÓ Ágnes–VÉRTES Róbert (szerk.): *Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919. augusztus 1.–1945. április 4.* Kossuth Könyvkiadó, 1975. 242.; Magyar Országos Levéltár (MOL) K 149. 651. f. 13/4. ó. e. 68.

A sajátos nemzedéki megosztottság csak fokozódott az 1930. szeptember elsejei tüntetés után, amely – a két világháború közötti mozgalom egyik legnagyobbat „szóló” sikereként – meglehetősen sok radikális fiatalt vonzott a kommunistákhoz. De más tartalommal újratermelődött 1935, a Komintern VII. kongresszusa után is, és sok szempontból hasonló volt a helyzet, amikor Donáth Ferenc elvtársaival részt vett a Márciusi Front megalakításában. A KMP – legalábbis szavakban és időlegesen – végül mégiscsak megszívlelte Lukács György 1929-es intését, amelyért a filozófusnak korábban még súlyos önkritikát kellett gyakorolnia: „Tehát a demokratikus diktatúráért való küzdelmet állandó összefüggésben kell a munkások elé tárni a fasizálódás... elleni harccal.”³ Ezt a pártvezetés régi garnitúrája nemigen tudta magáévá tenni, amint azt nem egy tragikus történet mutatta.

Donáth a VII. kongresszus évében csatlakozott a KMP-hez. Magyarországról nézve akár valószínűnek (és mindenképpen logikusnak) is tűnhetett, hogy a kommunista népfrontpolitika valóban gyökeres ideológiai változást jelent, bár az is lényeges, hogy a Komintern által meghirdetett újfajta entrizmus, azaz a különféle reformista szervezetekbe való belépés valójában Magyarországon már addig is a mozgalom, különösen az ifjúsági mozgalom realitása volt. Csupán a *Leitmotiv* változott, és innentől kedve az antifaszista együttműködés imperatívusza lépett az addigi elhódítás és átalakítás helyébe. A Komintern számára mindez – és ezt a történelem alaposan igazolta – lényegében taktikai lépés volt, ám azokban az országokban, így Magyarországon, ahol a fasizmus előretörése reális és mindennapos veszélyként jelentkezett, a változás kétségkívül stratégiai fontosságú lett. Donáth és nemzedéktársai, akik az 1930-as évek elején váltak kommunistává, már többnyire ebben az új értelemben voltak kommunisták. Így még nagyobb lett a szakadék a koncepciós perekben újra és újra átrostált szovjetunióbeli emigrációs pártvezetés és a magyarországi mozgalom között,

³ LUKÁCS György: Blum-tézisek. In: Uő: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest, 1971. 686.

amire az évtized elejének konspirációs válságai, a szektás, denunciáns politika és a statárium is alaposan hozzájárultak.

A közös ellenség, a közös célok és az új népfrempolitika entrizmusa megnyitotta a lehetőséget a nyitásra a magyar progresszió más irányzatai felé. Az angolszász-liberális és a porosz-fasiszta modernizációs paradigmák mellett a szovjet típusú afféle harmadik utat jelenthetett (egy harmadik utat a sok közül), de ehhez szükség volt e paradigma humanizálására. Donáth és elvtársai úgy látták, hogy a VII. kongresszus komoly lépést jelentett ebben az irányban, és a Komintern politikáját komolyan véve és saját viszonyaikra lefordítva ők is nyitottak a népiekkel való együttműködés felé, hiszen helyzetértékelésük sokban megegyezett a népi progresszió helyzetértékelésével.

Némileg problémásabb volt a népiek viszonya a baloldalhoz, illetve a baloldalisághoz mint étoszhoz, a baloldali politikához és a baloldali politikai struktúrákhoz. A harmadik nagy modernizációs paradigmához, a szovjet, illetve a sztálinista típusú modernizációhoz való viszonyt több pró- és kontra tényező befolyásolta. A magyar szegényparasztság, a zsellérek helyzete – különösen ha az ember elkeseredéssel és felháborodással szemlélte – sokkal inkább hasonlított a cári Oroszország muzsikjainak helyzetéhez, mint a nyugati parasztagzadékéhoz. A párhuzam kiterjedt a jobbágyfelszabadítás hiábavalóságának analógiájára is. Vajon szabadnak tekinthető-e a nyomorban élő, urait megsüvegelő, szellemi sötétségbe kényszerített parasztság? – kérdezett rá szinte az összes korabeli szociográfia, legnagyobb hatással talán Illyés Gyula a *Puszták népében*.

A hivatalos szovjet ideológia a parasztság átférfalásáról, teljes és átférfaló modernizálásáról beszélt – és a baloldali népiek sem láttak semmi konzerválni valót a paraszti létben, sőt ódzkodtak annak modern és urbánus stilizálásától is. Viszont a magyar baloldali mozgalmak soha nem tudtak igazán mit kezdeni a paraszttal. A fegyelmezés és a sajátos, népieskedő csendőrpertuval tálat tudatbevétel alanyaiként tekintettek rájuk, sőt a kommunisták – főleg az 1919-es tapasztalatok fényében – kifejezett gyanakvással, a szociáldemokraták inkább csak értetlenséggel. A hivatalos kommunis-

ták népképe karikaturisztikus élességgel jelent meg, amikor egy Moszkvában élő magyar kommunista író – vélhetőleg Illés Béla – arra igyekezett rávenni Nagy Lajost, hogy *Kiskunhalom* című szociográfiai regényében a szereplőknek adjon néhány jól csengő kommunista jelmondatot a szájába: „Szóbakerült Kiskunhalom című regényem is, melyet a házigazda már olvasott. Nagyon tetszik neki – mondja –, javasolni fogják többen az egyik állami kiadónak, hogy fordíttassák le oroszra, s adják ki. De írjak bele – ajánlja – három-négy helyen egy-egy mondatot, valamit Szovjet-Oroszországról, például ott, ahol a parasztok beszélgetnek, említse meg valamelyik a szovjetet, mint a földműves szegénység reménycsillagát. Elszörnyedek. Nem ennek az ideának a politikai képtelensége miatt, mert a politikától rideg elutasítással mindig meg tudom magam védeni, hanem elszörnyedek annak hallatára, hogy ilyen felfogása lehet írónak az irodalomról. Hogy valaki képes lenne akár arra is, hogy például a Tiszát, Petőfi költeményét így fordítsa vagy fordíttassa le: Túlhan vélem átellenben éppen, Pór menyecske jött, korsó kezében, Korsaját míg telemerítette, Rám nézett át, aztán ment sietve. Éljen a Harmadik Internacionálé”.⁴ Arról pedig, hogy mit jelent a gyakorlatban a „paraszság modernizálása” a Szovjetunióban, voltak hírek, éppen eléggé riasztóak.

Paradox módon inkább használt, mint ártott a kommunisták és a népiek kapcsolatának, hogy a KMP Magyarországon több okból is teljesen dezorientált volt (amúgy sem volt soha akkora szerepe, mint azt utóbb a hivatalos párttörténetírás állította), így a párt központi irányvonala kevésbé érvényesült. Sőt, nemegyszer előfordult, hogy olyan emberek nyilatkoztak meg és szervezkedtek – többnyire a legjobb akarattal – a KMP nevében, akiknek azzal lényegében semmiféle szervezeti kapcsolatuk nem volt. Mikor a Komintern 1936 tavaszán a KMP központi szerveinek feloszlatajáról döntött, ez tulajdonképpen elvágta az addig is zilált kapcsolatokat a moszkvai vezetés és a hazai kommunisták között, akik így a maguk szájíze és tapasztalatai szerint válhatták gyakorlattá a Kominternnek az antifasiszta

⁴ NAGY Lajos: *Tízezer kilométer Szovjet-Oroszország földjén*. Interart, Budapest, 1989. 46–47.

népfronttal kapcsolatos határozatait. Jellemző, hogy e kényszerű önállósodás idején élénkült meg ismét az MSZDP égisze alatt működő Országos Ifjúsági Bizottságban Ságvári Endre és Kulich Gyula irányításával a kommunista fiatalok tevékenysége, és a Márciusi Front előkészületeiben, illetve a népiekkel való kapcsolatokban is egy kevésbé szektás irányvonal érvényesült, amelyet talán leginkább éppen Donáth Ferenc neve fémjelzett. Hogy ez adott esetben mennyire eltérhetett a központi elvárásoktól, azt jól illusztrálja a Márciusi Front 1937-es programjának 12. pontja: „Követeljük a magyar revíziót: a Duna völgyi népek számára a hovátartozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna völgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását.”⁵ A „pánszláv imperializmus” beírásához Kovács Imre ragaszkodott, Donáth pedig úgy vélte, a dolog nem eléggé fontos ahhoz, hogy vitázzanak rajta. Nem nehéz elképzelni, hogy ez a Donáth számára jelentéktelennek tűnő betoldás mekkora megdöbbenést keltett a külföldi pártvezetés és a Komintern berkeiben. A program következő változatából ez a kitétel már kimaradt.⁶

Donáth Ferenc 1936 tavaszán Darvas Józseffel és Béki Ernővel utazott Debrecenbe, az egyetemi hallgatók Diétájára, vagyis gyűlésére. Ez afféle önmagukra rótt pártfeladat volt, a virtuálissá váló párt öntevékeny aktivistáinak akciója, hogy a népfrontpolitikát érvényesíthessék. Debrecenben Donáthék összeismerkedtek néhány, úgymond, a kommunista párttal rokonszenvező fiatalal, akik közül többen, ahogy később Donáth felidézte, olvastak némi Marxot, és elfogadták a Komintern VII. kongresszusának szellemét. Más szavakkal: érdeklődő, baloldali, de a régebbi pártstendereknek aligha megfelelő emberek voltak, akiket korábban valószínűleg afféle társutasoknak tekintettek volna (és innen többnyire egyenes út vezetett a kiátkozáshoz, amint azt korábban az oppozíció példája mutatja). Kállai Gyula, Zöld Sándor, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Kovács Kálmán, Vajda Benő, Kiss József voltak ezek a fiatalok,

⁵ A Márciusi Front programja, 1937. március 15.

⁶ Ez a verzió 1938. márciusában jelent meg a *Híd* és a *Válasz* hasábjain.

nem párttagok, de rokonszenveztek a kommunisták irányvonálával. Ez éppen formálódott a KMP ideiglenes vezetőségében, és csupán júniusban foglalták össze lényegesebb pontjait:

Harc a demokratikus jogok védelméért és kiterjesztéséért. Népfrontmozgalmat kell kifejleszteni, bevonva ebbe „minden pártot, szervezetet, csoportot és egyes elemeket, amelyek mozgósíthatók a harcra a reakció és a fasiszmus ellen, a magyar demokratikus köztársaságért”. Harc a békéért, a békés revízióért: csakis „az európai békeszerető erőkkel való együttműködés, csakis a fasiszta kormány megdöntése útján vívhatja ki a magyar nép a trianoni szerződés felülvizsgálását”. Harc a munkások mindennapi érdekeinek védelméért, jobb munkaviszonyokért, a munkanélküli biztosításért, a társadalombiztosításért. Harc „a földreformért, amely a nagybirtokosok földjét anyagi kártérítés nélkül a szegényparasztnak kezébe adja.”⁷

A Donáthék által komolyan vett új kommunista irányelvek már mindkét irányból lehetővé tették a különféle progresszív erőkkel való együttműködést, sőt – csupán látszólag paradox, mozgalomtörténeti szempontból teljesen világos okoknál fogva – inkább, mint a (némi joggal) óvatos és ódzkodó szociáldemokráciával való akcióegységet. Kialakulhatott egy olyan konvergenciós pont, ahol a sokféle irányú és hevületű irányzatok összetalálkoztak, vagy legalábbis igen közel kerültek egymáshoz. A Márciusi Front zászlóbontásakor lényegében mindenki ott volt, aki a „népi oldalról” vagy a baloldalról kiindulva a megelőző évek során arra a felismerésre jutott, hogy a magyarországi vidék viszonyainak értő és érzékeny feltárása – vagyis a szaktudományosság és az empátia, illetve a felháborodás elegye – bármiféle valódi változás elengedhetetlen kiindulópontja: a valódi változás csakis rendszerszintű lehet, társadalmi és nem pusztán politikai átalakulást igényel. A Márciusi Front, illetve nyomában a hasonló kezdeményezések legfontosabb közös nevezője nem elsősorban az aktuális antifasiszmus volt – bár az adott körülmények között nyilván ez volt a legsűr-

⁷ A KMP ideiglenes vezetőségének határozattervezete a KI VII. kongresszusa irányelveinek érvényesítéséről. 1936. június 22–23. PIL I. 878. f. 2. cs. 119. ó. e.

getőbb, létfontosságú aktualitás –, hanem több annál: egy más, társadalmasított demokrácia plebejus-baloldali ideálja. És ezt az ideált a Donáth-féle kommunisták dolgozták ki és képviselték leghatározottabban – szemben a legkülönbébb ködös, korporatív gyökerű elképzelésekkel, az időnként túltengő parasztos romantikázással vagy éppen Németh László ködös „minőség-szocializmusával”. Kommunizmusuk afféle alkalmazott marxizmusként működött. A verbális, terminológiai felszínen túl nem sok köze volt a sztálini dogmatika erősen lebutított, hivatalos „marxizmus-leninizmusához”, de valójában az ortodox szociáldemokrata marxológiához sem. Elemzőképességében, érzékenységében viszont határozottan marxista volt – más körülmények között persze, de azt az eretnek marxizmust (tulajdonképpen az eredeti marxi kritikai szellemet) idézte fel, amely Magyarországon Szabó Ervin halála óta hiányzott. Ez tette lehetővé, hogy a nem túl nagy létszámú, illékony intézményi háttérrel rendelkező kommunisták ilyen erősen rányomják bélyegüket a progresszív ellenállásra.

Túlzás lenne persze kijelenteni, hogy a kommunistáknak szinte kizárólagos szerepük lett volna a Márciusi Front megszervezésében. Persze ezt állította utóbb a hivatalos párttörténetírás, amely a kommunista pártnak próbálta vindikálni az eseményeket, de ma ugyancsak ezzel érvelve utasítja el az antifasiszta összefogást a hivatalos jobboldali kurzustörténetírás is. Pedig sokkal inkább arról van szó – és erre Donáth is kiváló példa –, hogy az ország gyökeres átalakításának igénye a tradicionális baloldali alapértékek és a progresszióba vetett hit mentén fogalmazódott meg a regnáló konzervatív-jobboldali önkényállammal és a fenyegető fasizmussal szemben. A népiek baloldaliak és a baloldaliak népiei (főleg a fiatal kommunista és szociáldemokrata diákok) nyújtottak kezét egymásnak. Eközben a jószerével csak virtuálisan létező KMP-nek nemigen volt alkalmuk befolyásolni a történeteket, az MSZDP pedig – nem utolsósorban a kommunista befolyás és a szélsőjobboldali befolyás párhuzamos gyanúja miatt – távolságtartóan viselkedett. Egyik gyanú sem volt igazán jogosult. Bibó István később egy levelében tömören összefoglalta a népi baloldal és a baloldali

érzelmű (bár tételesen nem baloldali) népiek egymásra találásának eszmetörténeti alapjait: „...a kelet-európai mozgalmak és mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiáját, és mindezekkel együtt egyértelműen a baloldalon helyezkedik el; amely megjelölésnek sok minden tekintetben összezavarodott ma már az értelme, de azért még mindig mond annyit, amennyit érdemes megjegyezni. Ami a szocializmus különböző formáihoz való hasonlóságot vagy eltérést illeti, le kell szögezni, hogy a magyar népi mozgalom a szocializmussal teljesen egy vonalon halad abban, hogy a francia forradalmi ideológiát a legteljesebb szenvedéllyel és átéléssel vonatkoztatja a kizsákmányolás jelenségeire, mindenekelőtt a kapitalista kizsákmányolás jelenségeire, tehát nem részes abban a tévhitben, amelyik a kapitalizmust a francia forradalmi ideológia egyenes és hiteles folytatójának tekinti... A kommunizmustól elválasztotta őket az, hogy sem a pártot, sem a diktatúrát nem helyezték központi helyre, az osztálykérdést lényegesen kevésbé mereven fogták fel, és a parasztságnak, a szegényparasztságnak az előtérbe helyezése sosem jelentette náluk azt az igényt, hogy ebből az osztályból uralkodó, vezetésre hivatott osztályt képzeltek volna el. Magától értetődőnek tartották, hogy a politikai harcban az általuk első-sorban képviselt szegényparasztságnak a munkássággal teljesen szövetségben kell föllépnie, azonban ebben a szövetségben nem óhajtottak különösebb rangkülönbséget, vezető szerepet sem igényelni, sem elfogadni.”⁸

Mindez Donáth Ferencre és elvtársaira is igaz, és eleme annak a logikai láncnak, amely politikai-társadalmi krédójuk ívét alkotta. A radikális földreform, az általános és titkos választójog követelése egy olyan társadalmi összefogásban – az adott körülmények között antifasiszta népfrontban – manifesztálódik, amely működésében előrevetíti, egyben pedig ténylegesen előkészíti a demokrácia egy minőségileg magasabb szintjét,

⁸ Levél Borbándi Gyulához. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. III. k. Magvető, Budapest, 1986. 300.

mint a formális, képviseleti demokrácia. Ez utóbbi ugyanis nem képes garantálni sem a nép felemelkedését, sem a háborúval és a fasiszta barbársággal szembeni védelmet. Ez a minőségileg új, közvetlen és népi demokrácia egy új nemzetképet indukál, ahogy azt az 1937. októberi makói kiáltvány is leírja: „Meggyőződésünk és tapasztalataink szerint csak a dolgozó néposztályoknak az állam életébe való hatásosabb bekapcsolásától remélhetjük a megpróbált magyar nemzet szellemi és anyagi megizmosodását. Valljuk, hogy csak az alulról felépített politikai nemzet tudja képviselni a széles néprétegek érdekeit. E népet érettnek és hivatottnak tartjuk arra, hogy önmagát kormányozza.”⁹ Az embernek óhatatlanul a lincolni *„of the people, for the people and by the people”* formula jut eszébe Lincoln Gettysburgi Beszédéből. És bár ezek a gondolatok a maguk idején nagy figyelmet keltettek és szinte mindenkit állásfoglalásra készítettek, a történelem nem adott esélyt a megvalósításukra. Halkan hozzátenném: mindmáig sem.

⁹ Válasz, 1937. november.